

Ш. Абдиназимов

СӨЗЛЕРИМ
МЕРҰЕРТДУР
АЙТЫЛҒАН
ҲӘР БИР ...

ШӘМШЕТДИН ӘБДИНАЗИМОВ

*СӨЗЛЕРИМ
МЕРҮЕРТДУР
АЙТЫЛҒАН ҲӘР БИР...*

НӨКИС
«БИЛИМ»
1997

Автордың бул мийнети қарақалпақ классик шайыры Бердақ Ғарғабай улының дәрәтпелери тилинің сөзлик қурамын тарийхий-этимологиялық бағдарда үйрениўе арналған.

Китап илимий хызметкерлерге ҳәм мектеп муғаллимлерине арналған. Орта мектептерде Бердақтың әдебий мийрасларын оқытыў барысында бул мийнет мектеп муғаллимлерине жақыннан жәрдем береди деген үмиттемиз.

Пикир билдириўши:

М. Қәлендеров —

— *Өзбекстан Республикасының илим ҳәм техника тараўы бойынша Беруний атындағы мәмлөкетлик сыйлығының лауреаты.*

КИРИСИҢ

Бердақ шайырдың 170 жыллық мерекесине арналған.

Ҳәр бир халықтың жазба әдебий тилинің қәлиплесип ҳәм раўажланыў басқышларын үйрениўде сол халықтың мәдений турмысында айрықша орын ийелейтуғын көркем сөз шеберлериниң шығармаларын лингвистикалық бағдарда изертлеў үлкен әҳмийетке ийе. Уллы талант ийелериниң шығармалары илимнің басқа тараўларында сақлана бермейтуғын сол тилде сөйлеўши халықтың ҳәм оның тилинің тарийхына байланыслы бай тарийхий мағлыўматларды өзиниң сөзлик қурамында узақ ўақыт алып жүреди.

Қарақалпақ классикалық поэзиясының бийик шыңы, өз заманының терең ойшылы, илимпазы ҳәм данышпан шайыры Бердақ Ғарғабай улының (1827—1900) қосық ҳәм поэмаларында қарақалпақ халқы ҳәм тилинің пайда болып раўажланыўына байланыслы ҳәм оның басқа халықлар менен қарым-қатнасы бойынша бағалы мағлыўмат беретугын сөзлер қатламы қолланылған. Бердақ шайыр дәрәтпелериниң сөзлик қурамы оғада бай ҳәм қурамамы. Илимпазлардың есаплаўларына қарағанда, А. С. Пушкин шығармаларында 21197, У. Шекспирдиң шығармаларында 15000, Абай Қунанбаевтың шығармаларында 6017 сөз қолланылған болса, Бердақ шайырдың 1987-жылғы «Таңламалы шығармалары» топламында 10926 сөз қолланылғаны белгили болды.¹ Бердақ шайыр дәрәтпелериниң сөзлик қурамының байлығын көрсетиўши белгилериниң бири сол 10926 сөздиң 81,23% и шайырдың дәрәтпелеринде бир ҳәм еки мәртебе қолланылғанын дәлиллейди.

Шайырдың дәрәтпелериниң сөзлик қурамының тарийхий шығысы жағынан қатламларын анықлаўда, оларды тематикалық топарларға ажыратыўда улыўма түрки тиллериниң пайда болыўы, қәлиплесип ҳәм раўажланыў басқышлары менен байланыслы үйрениў мақсетке муўапық болып табылады. Себеби, тарийхий жақтан соңғы дәуирлерде қәлиплескен халықлардың тилинде ең ески тиллик белгилер жақсы сақланғанлығын илимпазлар көрсетип өтеди.²

¹ Насыров Д., Айымбетов М. Бердақ таңламалы шығармаларының алфавитли жийилик сөзлиги. Нөкис. 1993. 5-б.

² Баскаков Н. А., Тюрские языки, М, 1960. 17-б.

Қарақалпақ халқы хәм тилиниң пайда болуў хәм раўажланыў дәўирлери түрки халықларының узақ даўам еткен қәлиплесиў процесси менен тығыз байланыслы, сонлықтанда тарийхый бағдарда изертлеў жумысларын алып барыўда тилимизди басқа түрки тиллеринен айырымланған ҳалында ажыратып қараў, оның сөзлик қурамында ушырасатуғын айырым қатламларды, мәселен, алтай тиллерине ортақ қатламның болыўы, қытай тиллери хәм басқа да индоевропа тиллеринен келип кирген сөзлерди түсиндириўде бир аз қыйыншылық туўдырады. Бердақ шайырдың дәрәтпелеринде де узақ даўам еткен түрки қәўимлери хәм карақалпақ халқының қәлиплесиў дәўирлерин сәўлелендириўши түрки сөзлер қатламы менен бирге, түрки халықларының ески дәўирдеги басқа халықлар менен бирге тарийхый байланысларынан дерек бериўши сағым сыяқлы болып көзге тасланатуғын қытай хәм айырым индоевропа тиллеринен келип кирген сөзлер менен бирге, орыс, араб-парсы сөзлери қолланылған. Бердақ шайыр дәрәтпелериниң сөзлик қурамының ең әйемги ески қатламын түрки тиллериниң қәлиплесиўиниң биринши дәўири — алтай дәўирине тийисли сөзлер қурайды.

1. АЛТАЙ ҚАТЛАМЫНА ТИЙИСЛИ СӨЗЛЕР

Алтай тиллериниң туўысқанлық мәселеси илимпазларды XVIII әсирден берли қызықтырып келмекте.¹ Алтай тиллери семьясына ортақ лексикалық қатламды анықлаў хәм үйрениў — бул тиллердиң туўысқанлық қарым-қатнасын анықлаўда үлкен әҳмийетке ийе. Илимпазлардың көрсетиўинше, түрки тиллериниң раўажланыў басқышларының биринши дәўири — алтай дәўири болып ол ўақытлары ҳәзирги түрки, монгол, тунгус—маньчжур халықлары бир қәўимлик бирлеспде жасаған. Бердақ шайырдың дәрәтпелери тилинде әйемги дәўирлери пайда болып тилимизде елеге шек ем өнимли қолланылатуғын төмендеги сөзлер ушырасады.

Бердақ дәрәтпелери тилинде алтай тиллерине ортақ төмендеги сөзлер адам мүшелерин билдиреди:

«Аяқ»: Душпанларың аяғыңа бас урса (82). Бул сөз алтай тиллери семьясына киретуғын монгол тилинде еки түрли «адақ» хәм «адг» түринде қолланылып мәниси жағынан карақалпақ тилиндеги мәниге сәйкес келсе, қалмақ тилиндеги «адг» сөзи ауыспалы мәниде «дәрьяның аяғы, бир заттың ақыры» деген мәни-

лерде жумсалады. Карақалпақ тилинде сақланған «адақарба» сөзиниң қурамында «аяқ» сөзиниң ески сынары сақланып, Д—й фонемаларының раўажланыў бағдарларынан белги береди.

«Баўыр»: Шайырдың шығармалары тилинде бул сөз «баўыр» хәм «бағыр» түринде қолланылған: Бағырымды гирия етти (141), Жылама, қуры босқа баўрың дағлама (78). Бул сөз монгол тилинде «беер», бурят тилинде «беера» түринде қолланылады. Монгол тилиндеги «беер» сөзи менен шайырдың қосықларында қолланылған «бўйир» сөзи сеслик қурылысы жағынан да, мәниси жағынан да жақын екенлигин көремиз. *Катажан, Селкиев.*

«Қол» сөзи: Қолыңды қабартып белинди бүгип (83). Алтай тиллери семьясына киретуғын монгол тилинде «гар», бурят тилинде «гаар», тунгус-маньчжур тиллеринде «гаала» сөзлери қол деген мәнини билдиреди. Монгол тилиндеги «гар» сөзи менен карақалпақ тилиндеги 140—150 см узынлықты билдиретуғын өлшем бирлиги «қары» сөзи менен «қарыс» сөзлери этимологиялық жақтан байланыслы екенлиги көринеди. Карақалпақ тилинде малды териден шығарғанда «қолың менен қарып-қарып жибер» деп айтылады, ямаса «жүўери унды қарыў керек» делинеди.

«Жүрек» сөзи: Басылмады қорыққанымнан жүрегим (36). Бул сөз монгол тилинде «зюрхэ (н), қалмақ тилинде «зерке(н), маньчжур тилинде «йүреге», япон тилинде «кокоро» түринде ушырасады.¹ Япон тилиндеги «жүрек» мәнисин билдиретуғын «кокоро» сөзи карақалпақ тилиндеги «көкирек» (Көкирегиме дәрәтлер толып, 121) сөзи менен семантикалық жақтан да, сеслик қурылысы жағынан да жақын.

«Арқа» сөзи: Арқа мойнын арқан қыйып (226). Бул сөз монгол тилинде «ар(и)», бурят тилинде «ара», эвенк тилинде «арка (н), тунгус тилинде «аркан», эвен тилинде «аркын» түринде ушырасады.

«Қабырға» сөзи: Қабыртқа сай болып енди сөкилмиш (53). Бул сөз монгол тилинде «хабирга», бурят тилинде «хабирга», қалмақ тилинде «хавирга» түринде тек айырым фонетикалық өзгерислер менен ушырасады.

Бердақ шығармаларының сөзлик қурамында алтай тиллерине ортақ туўысқанлық қарым-қатнасты аңлататуғын терминлер аз санда болса да ушырасады: «Ана» сөзи; Қам сүт емгенмен анадан (115). «Ана» сөзиниң мәнисин аңлатыў ушын монгол тилинде «эке», қалмақ тилинде «эк», маньчжур тилинде «эмэ», эвенк тилинде «эн-э», бурят тилинде «эжи», нивх тилинде «ум-гу», юкагир тилинде «амиа», кореец тилинде «эми» сөзлери қолланылады.

¹ Раместедт И. Г. Введение в алтайское языкознание. М, 1957. Исследование в области этимологии алтайских языков. — Л, 1972.; Баскаков Н. А. Алтайская семья языков и ее изучение. М, 1981.

¹ Азербайев Э. О лексике японского и тюркских языков, связанной с терминами родства. — Советская тюркология, Баку, 1986. № 6.

Қарақалпақ тилинде, сондай-ақ түркий тиллеринде «ана» сөзи дара турғанда барқулла ана, апа (мать) мәнисинде жумсалса, айырым жағдайларда енесине қаратпа сөз сыпатында, ямаса өзинен жасы үлкен хаялларға байланыссы да бул сөз қолланылады.¹ Қарақалпақ тилинин қубла диалектинде де «ене» термини «ана» мәнисиндеги функцияны атқарады.²

«Ата» сөзи: Бердақ шайыр дөретпелеринде төмендеги мысалда бул сөз көринеди; Атадан туўдым не көрдим (142), Ата-баба кеткеп күнди (66). «Ата» сөзи қалмақ тилинде «аввх», бурят тилинде «ехэбааба», маньчжур тилинде «этэ», эвенк тилинде «атак», эвен тилинде «этэ» түринде гезлеседи. Шайырдың дөретпелеринде «ата» сөзи еки мәнини аңлатыў ушын, бириншиден, «әке», «аға» (отец) мәнисинде жумсалса, екиншиден, әкесиниң әкеси (дедушка) мәнисинде жумсалғанын көремиз. Айырым түркий тиллеринде жоқарыдағы мәни менен бирге «ата» сөзи жигит-аға деген мәнини аңлатыў ушында жумсалады.³

«Аға» сөзи. Бердақ қосықларында «аға» сөзи төмендеги мысалларда қолланылған: Артымда ағаним жоқ (63), Аға болса кейшине ер (110), Әй, ағалар, ығбал жанғай (45). Биринши мысалдағы «аға» сөзи «жигит аға», екинши мысалдағы «аға» сөзи «жасы үлкен», үшінши мысалдағы «аға» сөзи қаратпа сөз мәнисинде жумсалып тур. Бул сөз монгол тилинде «аха», бурят тилинде «аха», маньчжур тилинде «акайн», юкагир тилинде «ака», нанай тилинде «аға» түринде ушырасады. Л. А. Покровская түркий тиллериниң ишинде азербайжан, гагауз, қырғыз, татар, түркмен тиллеринде «ага», башқурт, қазақ, қарақалпақ, түрк тиллеринде «аға», өзбек, алтай, уйғыр, хакас тиллеринде «ака» түринде қолланады деп көрсетеди.⁴

«Келип» сөзи: Тутқып болып турсаң келин (91). Бул сөз монгол тилинде «еме», қалмақ тилинде «келен», тунгус—маньчжур тиллеринде «эса-ка» түринде ушырасады. Келин сөзи этимологиялық жақтан «кел» түбир феилинде «ин» аффиксиниң жалғаныўы тийкарында «хожалыққа тазадан келип қосылған адам» мәнисин аңлатады.⁵

Бердақ дөретпелеринде алтай тиллерине ортақ мал шаруашылығына байланыссы қолланылатуғын сөзлер көлпеп ушырасады. Мал шаруашылығы бул халықлардың экономикалық турмысында

¹ Покровская Л. А. Термины родства в тюркских языках. — В кн. «Историческое развитие лексики тюркских языков». — М., 1961. — 23-б.

² Доспанов О. Қарақалпақ тили қубла диалектиниң лексикасы. — Нөкис. 1977. 135-б.

³ Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. — М., 1974, Т. I. 200—201-б.

⁴ Покровская Л. А. Көрсетилген мийнети. 33-б.

⁵ Сонда, 64-б.

алтай дәуиринде де, буннан сонғы дәуирлерде де тийкарғы тараўлардың бири сыпатында көзге тасланады. Илимпаз К. А. Новикова тунгус-маньчжур тиллеринде мал шаруашылығына байланыссы 300 ден аслам түркий, монгол тиллериниң сөзлери бар скенлигин анықлайды.¹ Бердақтың тилинде мал шаруашылығына байланыссы төмендеги сөзлер жумсалған:

«Ат» сөзи: Торы ат минип Майқы келди (282). Бул сөз монгол тилинде «адун», эвенк тилинде «адугун» түринде қолланылады. «Атан» сөзи: Атан түйе минип жайдақ, Шериүшиде Төбет, Тайлақ (169). «Атан» сөзи алтай тиллери семьясына киретуғын монгол тилинде «атан», қалмақ тилинде де «атан» түринде қолланылады.

«Буға» сөзи: Сайым андыз сары буға (100). «Буға» сөзи монгол тилинде «бух», қалмақ тилинде «бух» түринде ушырасады, ал бурят тилинде «буха» сөзи «суўын» деген мәнини аңлатыў ушын қолланылады.

«Қошқар» сөзи: Қуба қосақлы қошқардан (63). Қарақалпақ тилинде «қошқар» сөзиниң биринши буўыны «қош (хуц) хус» сөзи ерте дәуирлерде «қой» деген мәнини аңлатып, ал екинши буўыны еркекликти билдирген болыўы мүмкин: хуса-эр-қошқар. (Мыс; адам — ер адам типинде). «Қошқар» сөзи монгол тилинде «хуса, хуц», нанай тилинде «хуса», эвенк тилинде «куча» түринде ушырасады.

«Түйе» сөзи: Түйе алсаң ботасын ал (93). «Түйе» сөзи монгол тилинде «тэмээ», қалмақ тилинде «тэмээн», бурят тилинде «тэмээн», эвенк тилинде «тэмээн», маньчжур тилинде «тэмэй» түринде гезлеседи.

Бердақтың дөретпелериниң сөзлик қурамында ушырасатуғын алтай дәуирине тән болған сөзлер туўралы пикирлеримизди жуўмақтастыра келип соны айтыў керек, алтай тиллери жер шарындағы басқа да туўысқан тиллер сыяқлы бизиң эрамыздан бир неше асырлер бурын бир тийкар тилдиң базасында пайда болған. Олар барыста Финляндиядан басылап шығыста Корея хәм Японияға шекем аралықтағы кең аймақта жайласып бир қөўимлик тилдиң хәр қыйлы диалектлери болып, тарқалған ҳалында орналасқан. Бердақ дөретпелериниң сөзлик қурамындағы алтай қатламына тийисли сөзлерди салыстырғанымызда ондағы уқсаслық хәм айырмашылықлар, бизлер тарийхқа қаншама терсенирек қатнас жасаған сайып халықлар арасындағы айырмашылықтың соншама жоғалып баратуғынын көрсетеди.

¹ Новикова К. А. Иноязычные элементы в тунгусо-маньчжурских наименованиях животных. — Л., 1969. 34—45-б.

Түркі тиллеринің раўажланыўының алтай дәўиринде бир тиллик семьяда жасаған түркі, монгол хәм тунгус-маньчжур қәўимлери гуин дәўиринде (б. э. д. III әсирден б. э. V әсирине шекем) дәслеп түркі-монгол хәм тунгус-маньчжур тиллерине ажыралған.

Бердақ шығармаларында қолланылған сөзлердиң тийкарғы бөлегин улыўма түркі тиллерине ортақ хәм жеке қарақалпақ тилине тән қатлам қурайды. Бул сөзлердиң көпшилиги хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде де жумсалады. Бул сөзлерди тематикалық топарларға ажыратып қараўға болады.

1. Шайырдың шығармаларында жумсалған адам мүшелерин хәм туўысқанлық қарым-қатнасты билдиретуғын сөзлер: көз, бас, жеңге, қостар, жигит, көкирек, сүйек, өкпе, аяқ, қулақ, мий, тил, аўыз, тис, шаш, ийек, өнеш, дизе, жақ, кекил, шығанақ, бет, қуўық, гелле, ийин, мойып, билек, бел, әл, киндик, қас, кирпик, додақ, мурын, қабақ, өңир, буўын, ғулпақ, желке, жулын, қарын, шеке, геўде, тулым, әке, қыз, қатын, бала, ана, туўысқан, яр, уғыллы, қәйин, бийкеш, сиңли, апа, қайнаға, дайы, қарындас, қайната, кәйўана, ҳ. т. б.

2. Мал шарўашылығы хәм хайўанатлар дүньясына байланыс-лы сөзлер. Шайыр дәрәтпелериниң сөзлик қурамында қарақалпақ халқының узақ әсирлер даўамында экономикалық турмысындағы ең баслы тараўларының бири мал шарўашылығына байланыс-лы сөзлер көплек ушырасады. Мал шарўашылығына байланыс-лы лексика, шайырдың дәрәтпелериниң сөзлик қурамында жиий қолланылған: өгиз, шақ, мал, қус, жорға, бұлбил, қутан, лашын, суцқар, шымшық, жылан, ғарға, байыўлы, бота, таўшан, кийик, торғай, шағала, пил, өрдек, сона, доңыз, шабақ, балық, бөрге, әтшөк, шегиртке, қабан, ешек, саўын, таўық, кеклик, бөри, нар, ешки, шошқа, көпек, сыйыр, әреби ат, қаракийик, қой, серке, исек, ылақ, ябы, ғашыр, пырақ, ғунантай, пышық, бедеў, таўық, ийт, тана, баспақ, қашар, тайлақ, қозы, арыслан, қоян, шер, құрт, қырғый, үйрек, қасқалдақ, ғаз, сазан, қарамал, порсық, жолбарыс ҳ. т. б. Бул тематикалық топарға киретуғын сөзлердиң көпшилиги үй хайўанларының атын билдирсе (мал, ат, сыйыр, қой, ешки, ийт, таўық, пышық), айырымлары жабайы аң атамаларын (қутан, ғаз, шошқа, порсық, үйрек, шағала, торғай) атамаларын билдиреди. Ал айырым сөзлер хәзирги тилимиздиң көз қарасынан гөнерген болса (таўшан, сона, қаракийик, ғашыр, құрт-қасқыр мәнисинде), айырым сөзлер әдебий шығармаларда дәўир колоритин билдириў ушын жумсалады, ямаса теңеў хызметин атқарады (суцқар, лашын, бедеў, тулпар, нар, әрўана).

3. Өсимликлер дүньясына хәм дийханшылыққа байланыс-лы сөзлер.

Қарақалпақ халқы ески ўақытлардан баслапақ өсимликлер дүньясын жақсы билген хәм дийханшылық пенен шуғылланған, сонлықтан да шайырдың дәрәтпелериниң сөзлик қурамында өсимликлер дүньясына хәм дийханшылыққа байланыс-лы қолланылған көплеген сөзлерди ушыратыўға болады; тары, қырман, шенгел, ағаш, ақтерек, қаратал, тораңғыл, ақтал, гүжим, қарамаң, тоғайтал, шабдал, жүзим, жийде, алма, әнжир, әнар, шийе, шынар, құрма, қурыж, беҳи, бадам, ғоза, ерик, тикен, пута, егин, масақ, салма, жап, қаўын, ийттүйнек, арпа, жемис, ақбиддай, сулы, салы, шигин, тухым, боян, жүўери, гүди, дәсте, қамыс, қарабарақ, көкнар, тамыр, айғабағар, ҳ. т. б. Бул тематикалық топарға киретуғын сөзлер өзиниң мәниси жағынан мәдени егинлерди (бийдай, арпа, тары, қаўын, ақтерек, алма, әнжир), жабайы өсимликлерди (қарабарақ, тикен, қамыс, пута) аңлатыў ушын жумсалған.

4. Турмыслық буйымларға байланыс-лы сөзлер.

Шайырдың дәрәтпелеринде қарақалпақ халқының күнделикли турмысында қолланылатуғын — турақ жай хәм оның түрлерине, бөлимлерине байланыс-лы, кийим-кешекке, безениў буйымларына, азық-аўқатқа, хожалықта қолланылатуғын буйымлардың атамаларына байланыс-лы жумсалған сөзлер де көплек ушырасады; а) турақ жай хәм оның түрлерине байланыс-лы қолланылатуғын сөзлер; жай, сарай, қос, үй, ылашық, отаў, шатпа, жергөле, ақ үзикли отаў, манлайша, уўық, жақлаў, өжире, сейсхана, мийманхана, ғәллекхана, дигирманхана, қаразхана, жуўазхана, жармақапы, тий тырнағы, ҳ. т. б.

б) Кийимниң түрлерин хәм безениў буйымларын билдиретуғын сөзлер.

Шайыр дәрәтпелериниң сөзлик қурамында кийимниң түрлерин билдиретуғын сөзлер — бас кийимди, үст кийимди, кийимниң бөлеклерин хәм оның қандай материалдан исленгенин аңлатып келеди; қалпақ, тон, орамал, шаршы, көйлек, әмирхан мәси, кийим, бөз, жипек, шалаң, қамқа тон, стик, сарпай, топпы, жең, моншақ, алтын сырға, алтын жүзик, жыға, құр.

в) Азық-аўқатқа байланыс-лы қолланылатуғын сөзлер.

Шайыр дәрәтпелериндеги азық-аўқатқа байланыс-лы қолланылатуғын сөзлер қарақалпақ халқының материаллық турмысы менен тығыз байланыс-лы. Қөплеген тилде соның ишинде қарақалпақ тилинде де жәмийеттиң раўажланыў басқышларына байланыс-лы азық-аўқат атамалары да бирге раўажланып келген. Шайырдың дәрәтпелеринде бул тараўға байланыс-лы төмендеги сөзлер жумсалған; жарма, дуз, пал, нан, тамақ, аўқат, басалай, быламық, азық, тақан, қарма, қарма-жарма, зығыр, ас, гүртик, жүўери гө-

же, палау, қант, набат, қантлы чай, шәўле, сүт, айран, қаймақ, май, уыылдырық, қақпаш балық, ҫ. т. б.

г) **Күнделикли турмыста қолланылатуғын затлардың атама-лары.**

Шайыр дәрәтпелериниң сөзлиқ қурамында күнделикли турмыста қолланылатуғын ҳәр қыйлы буйымларды ҳәм мийнет қураалларын аңлататуғын сөзлер ушырасады: дорба, жаба, жип, палас, зәңги, аяқ бау, ау, әмирханы ау, сал, қазан, арба, төсек, қасық, бел, қуйы, мес, табақ, мыс зәңги, палақпан, қайық, шығыр, шырақ, сандық, шымылдық, гүзе, сақпан, шөмиш, жүен, тыйық, әтәшқир, алақшын.

5. **Уақытты, өлшем бирликлерин билдиретуғын ҳәм тәбият қубылысларын билдиретуғын сөзлер.**

Шайырдың шығармаларының тилинде уақытты жыл мәүсимлерин, мәзгилди, ақша ҳәм өлшем бирликлерин аңлатуу ушын төмендеги сөзлер қолланылған; күн, түн, бүгиги, жаз, қыс, ертен, ақшам, жыл, қоян жылы, доңыз жылы, жылқы жылы, тышқан жылы, саат, былтыр, быйыл, бир базары, жума күни, батпан, сийсери, онсери, елиу тууар, қулаш, ағары, теңге, тилла, пул, қаратийин, қара пул, ақша, манат, думан, дауыл, жамғыр, шақмақ, үргин, аспан, жер, сыран сууық, сен, муз, буршақ, жел. ҫ. т. б.

6. **Мәмлекет қурылысына, адамлардың социаллық жағдайына ҳәм кәсипке байланыслы сөзлер.**

Шайырдың қосықларында бул тематикалық топарға киретуғын төмендеги сөзлердиң жумсалғанын көриуге болады; ауыл, ел, халық, бек, патша, султан, метер, бий, аталық, бай, кәрўан, зиндан, қазы, дар, жаршы, онлық, әмел, пухара, болыс, төре, жетим, дийўана, гедей, найып, ҳәмелдар, жасауыл, сәрдәр, ханның тыңшысы, бегзада, палўан, уста, бақсы, қәлпе, шопан, темирши, мурап, салықшы, қассап, бәззәз, күнликши, жарымшы, сақшы, дийўан, сазшы, найза, алмас, қылыш, темир тон, қарамылтық, қорғасын, жез, алтын, гүмис, қалайы, мыс ҫ. т. б.

7. **Этнонимлер.** Бердақ шығармаларының тилинде қарақалпақ халқының пайда болыуындағы урыулық ҳәм қәўимлик бирлеспелер, қонсылас халықлар менен қатнасы тууралы мағлыұмат беретуғын көп санлы урыу ҳәм қәўим атамалары, жер-суу атамалары ҳәм адам атлары жумсалған. Шайырдың қосықларында қарақалпақ, өзбек, қазақ, түркмен, араб, орыс, тәжик, курд, гуржистан, қалмақ сөзлери халық ҳәм миллет атамаларын билдирип келсе, қоңырат, қаңлы, қытай, қыпшақ, маңғыт, кенегес, мүйтен, қыят, шүйит, шалжыуыт, қолдаулы, ашамайлы, қостамғалы, ханжығалы, бүгесейли, бескемпри, қарасыйрақ, хантекли, қарамойын, жауынғур, балғалы, шүллик, шеріуши, оймауыт, тоқсаба, абыз, күлкихожақ, қырықсадақ, тоқполат, сандаулы, яўмыт, алаш, тө-

ре, хожа этнонимлери қарақалпақ ҳәм қоңсылас түркий халықларының тийкарын қураған урыуларды аңлатып келген. Бул урыулардың айырымлары «кеңгерес», «таңгут» түринде VII—VIII әсирлерге тийисли Орхон—Енисей естеликлеринде гезлесе, XI әсирде жазылған М. Қашғарийдың «Девону луғатит-түрк» мийнетинде қаңлы, қыпшақ, ябы этнонимлери қолланғанын көремиз. Ал басқа этнонимлерде Орта әсирдеги түркий жазба естеликлерде, Абулғазы Бағадыр ханның «Түрклер шежиреси» мийнетинде ушырасады. Эрмен Вамбери 1877-жылы жазылған мийнетинде қарақалпақлардың он урыуы тууралы мағлыұмат береді; баймақлы, хандекли, теристамғалы, ашамайлы, қайшылы-қытай, ырғақлы, кенгес, топмойын, сақыу, ҳәм он төрт урыу.¹

8. **Топонимлер.** Шайырдың шығармаларында Түркстан, Туран, Хийўа, Бухара, Қоқанд ханлығы аймағында жасаған меканлары тууралы мағлыұмат бериуши көплеген жер, суу атамалары жумсалған. Оларды төмендегидей топарларға ажыратып қарауға болады;

1. **Этнотопонимлер**, яғный белгили бир халықтың ямаса миллеттиң атына байланыслы қойылған жер-суу атамалары. Түркстан, Орысият, Хиндстап, Гуржистан этнотопонимлери. «Түркстан» этнотопоними қурылысы бойынша еки сыңардан ибарат болып, биринши сыңары «түрк» сөзи «күшли, қүдиретли» деген мәнилдерди аңлатады. Бизин эрамыздың 545-жыллары түрки қәўимлери тарийхий аренада пайда болады.² Бул сөз ески руналық жазба естеликлердиң тилинде «түрк будун» түринде ушырасады.³ М. Қашқарийдың «Девону луғатит-түрк» мийнетинде «Худо давлат қуешини турклар бурчида яратты. Фалакни ҳәм шулар мулкига мослаб айлантирди. Уларни турк деп атади, мулка эга қилди, уларни зононамизнинг қоқанлари қилиб кутарди» — деп көрсетиледи.⁴ Ал «стан» сыңары парсы тилиниң сөзи болып белгили бир орынды, аймақты билдиреди (салыстырын; шөлистан, гүлистан, қәбирстан).

2. **Оронимлер.** Бердақ дәрәтпелериниң лексикасында тау, жар, төбешик, атау атамалары яғный оронимиялық индикаторлардан жасалған топонимлер де ушырасады; Айырша атау, Тербенбес тау, Қусхана тау.

3. **Гидронимлер.** Суу объектлери атамаларының кейнине көл, дәрья, булақ, теңиз индикаторларының дизбеклесийи арқалы жасалған жер-суу атамаларыда жумсалған; Жәйхүндәрья, Жанадәрья, Миянкөл, Ақдәрья, Жайық, Сасықкөл, Тоқтас, Қазақдәрья,

¹ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии — М. 1974. 305-б.

² Қайдаров Ә., Оразов М. Туркологияға кириспе. Алматы. 1985. 89-б.

³ малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. — М. 1951. 28-б.

⁴ Кашгарий М. «Девону луғатит-түрк» 1960 Т. 1. 43-б.

Көксуу, Ийшанжыққын. Бул мысаллардағы «Миян көл» гидроними XVII әсирде қарақалпақлар Қоқан ханлығының құрамында жасаған жерлердегі көлдің атын билдиреди. Жәйхүндәрья, Жаңадәрья, Ақдәрья, Қазақдәрья — булар Арал теңизине құйыушы хәм теңиз алды дәрьяларының атлары. Ал «Ақмақ патша» поэмасында жумсалған; Қосын тигип Сасықкөлге, Бир балықшы мөкан еткен (185) деген қосық қатарларындағы «Сасықкөл» — XIX әсирде болған Қусхана тауының қубла тәрәпиндеги бир көлдің аты¹

Шайырдың «Еркебай» поэмасындағы;

Көксууға келгенде тум тусқа тарап,
Гүзар етип Ийшанжыққын бойыны, —

деген қатарлардағы «Көксуу, Ийшанжыққын» гидронимлери Бозатау районының Көксуу ауыллық кеңеси аймағында болған.

4. **Макротопонимлер.** Шайырдың қосықларында хәм поэмаларында үлкен жер, мәмлекет хәм белгили бир қалалардың атамалары — макротопонимлерде жумсалған; Түркстан, Хорезм, Бухара, Дағыстан, Хиндстан, Русия, Иран, Туран, Мысыр, Мәкке, Ақмешит, Ташкент, Қоқанд, Қандағар, Қабул, Жәбистан, Әндижан, Марғулан, Астрабат, Ургениш, Хийуа, Шабат, Қанқа, Орыбор, Шахрисабз, Сурхан, Жийдели байсын, Шам, Ғыждыуан, Хотан, Гөне, Қоруғ Жупар, Гурлен, Питнек җ. т. б.

5. **Микротопонимлер.** Шайырдың шығармаларында киши жер, хәзирги Қарақалпақстан Республикасы аймағында болған микротопонимлерде ушырасады; Аққала, Дауылбай, Дәүкемпир, Шымбай, Қыпшақ, Үрге жол, Қылышбай, Хожели, Излим жол, Қара түп, Елибай, Күйик қала җ. т. б.

Бердақ дәрәтпелеринде жумсалған жер-суу атамалары XIX әсирдеги қарақалпақлар жасаған аймақлар, олардың орналасуы жағдайлары тууралы бай мағлыұмат берип қоймастан, өткен әсирлердеги жасаған жерлери хәм қонсылас мәмлекетлердің сол дәуірлерде қалай аталғаны тууралы да дерек береди.

9. **Антропонимлер.** Бердақ шығармалары тилинде түпкиликли түрки хәм араб-парсы тиллеринен өзлестирилген сөзлерден жасалған 400 ге шамалас адам атлары жумсалған. Шайырдың шығармалары тилинде жумсалған адам атларын изертлеп қарағанымызда олар пайғамбарлар, шайықлар хәм ислам динине байланыссы, аңыз-әңгимелердеги адам атлары, халық дәстанларындағы қахарманлардың атлары, талантлы шайыр хәм илимпазлардың тарийхий жасап өткен хәм өзи менен қатар жасап атырған адамлардың атлары екенлиги көринеди.

¹ Документы архива Хивинских ханов по истории и этнографии каракалпаков. М. Наука, 1967, 27-б.

1. Пайғамбарлар хәм ислам динине байланыссы аңыз әңгимелердеги адам атлары; Мухаммед, Иусиф, Омар, Оспан, Әлий, Абубәкир, Исмаил, Ибраһим, Дауыт, Сулайман, Қарун, Луқман, Хатам тай, Иса, Мууса, Мустафа, Хызыр, Илйас, Сууы Аллаяд.

2. Шайыр хәм илимпазлардың атлары; Мақтыққулы, Науайы, Физулий, Арасту, Афлатун, Бедил, Фердаусий, Этгар, Күнхожа, Әжинияз, Омар, Өтеш, Бердимурат, Бердақ.

3. Халық дәстанларындағы қахарманлардың атлары; Гөрүғлы, Юсуп—Зылыйха, Ахмад—Юсуп, Жийренше, Едиге, Алпамыс, Бәзирген, Бахрам—Гуландам, Фархад.

4. Тарийхий шахслардың атлары; Шыңғыс хан, Искендер, Айдос, Жәнибек хан, Тоқтамыс хан, Майбас, Есенгелди, Елбарысхан, Нәдир шах, Елтузар хан. Қутлымурат инақ, Елтузар хан, Мухаммед Рахим хан, Аллақул хан, Ырза, Төре, Ерназар, Қарақум ийшан, Амангелди, Асан, Ғайыпхан.

5. Шайырдың шығармаларында жумсалған көпшилик адам атлары хәзирги тилимизде де өнимли жумсалатуғынын көремиз: Бердимурат, Бердақ, Аманбай, Қосназар, Орынбай, Хытайбек, Арыұхан, Ақшолпан, Султан, Қәллибек, Хайдар, Қулжан, Толыбай, Базаргүл, Менлибай, Ешжан, Нияз, Ораз, Ерназар, Қәлендер, Қудайберди, Жуман, Айым, Бердибек, Есенбек, Өтеген, Сүйин, Еркинбай, Аймырза, Аахмуд, Төребай, Қазақбай, Бекполат, Қошқар, Полат, Ғайып, Қарлыбай, Байжан, Еримбет, Қурбанбек, Есенгелди, Арзы аталық, Досан, Аннақул, Айша, Гүлзар, Анар, Зийуар җ. т. б.

6. Шайырдың дәрәтпелеринде айырым адам атлары хәзирги тилимизде сийрек жумсалады, ямаса дерлик жумсалмайды: Тыныс, Бөденбай, Томай, Қарабас, Қалқаман, Мулқаман, Сенгирбай, Шоңқара, Қысағағу, Монақ, Жанай, Матай, Жылғафыз, Толас, Жаулатбай, Чалысбай, Самбет, Уфық мәхрем, Жасыбай, Төбәт, Тайлақ, Майун, Алмалы Көрүкли, Томаулы, Шабан көр, Бөденетай, Бөркәлтай, Будынжар, Қағынжар, Бадырақ бий. Шайырдың шығармаларында жумсалған жоқарыдағы мысалларда келтирилгеннен басқа антропонимлер хәзирги қарақалпақ тилинде де өнимли қолланылатуғын қарақалпақ халқының дүнья таныуына, мәдениатына, диний исенимине, әрман-үмитлерине байланыссы қойылған адам атлары болып табылады.

БЕРДАҚ ДӘРӘТПЕЛЕРИНДЕ ЖУМСАЛҒАН БАСҚА ТИЛЛЕРДЕН КИРГЕН СӨЗЛЕР

Бердақ дәрәтпелеринин сөзлик құрамында түпкиликли түрки тиллерине ортақ өз сөзлик қатлам менен бирге басқа тиллерден — қытай, араб-парсы, орыс, сондай-ақ аз санда болса да хинд, юнан, арамей, еврей тиллеринен келип кирген сөзлер белгили орынды ийелейди.

а) Қытай тилинен кирген сөзлер

Түркі тилдеріне қытай тілінің тәсірі мәселесі тюркология илимінің аз ізертленген тарауларының биі. Бул тарауда тек академик П. В. Васильев, В. И. Новгородский, Т. Р. Рахимов, Н. А. Баскаковлардың мийнеттерін көрсетіу мүмкін. Академик П. В. Васильев қытай халықтары менен түркі халықтары арасындағы саясий-экономикалық хәм мәдени байланыслар екі мың жылға шамалас тарихқа ийе екенлігін көрсетип, бул байланысларды римлилердің Испания, Англия, Францияға жасаған тәсірі, араблардың пүткіл мұсылман елдеріне жасаған тәсіріне салыстырады.¹ А. Бернштамның көрсетіуінше, XI—XIV әсірге тийісли ұйғыр жазыуында жазылған рәсмий ис-қағазлары менен юридикалық құжаттардың тіліне қытай тілінің тәсірі күшли болған.² Ески ұақытлары түркі қәуімлері менен Қытай арасында сауда байланыслары күшли раужланып, қытай саудагерлері түркі қәуімлерінің қалаларын Батыс Азия хәм Европа менен тығыз байланыс жасауда сауда орайлары ретінде пайдаланған. V—VII әсірлерде Қытай менен түркі қәуімлері арасында тығыз байланыс болғанлығы тууралы мағлұматлар Орхон—Енисей жазба естеликлерінде тасқа ойып жазылған: «Ман бану таш... Табғаш қағанта бадизчи келуртим, бадизтим. Манин сабымын сымады»—(Мен мәңги тас... Бул сөзлерди тасқа қашап жазыу үшін табғаш (қытай) қағанлығынан усталар алып келдим. Жаздырдым. Олар мениң сөзімди бузбастан сол турысында жазды, Құлтегин естелигі. 33-қатар).

Солай етип, түркі тилдеріне келип кирген сөзлердің ең ески қатламын қытай сөзлері қурайды. Бул тууралы проф. Н. А. Баскаков: «Түркі тилдеріне, сондай-ақ қарақалпақ тіліне басқа тилдерден сөзлерди өзлестіріуінің ең ески қатламын қытай хәм әйемги иран тилдерінен кирген сөзлер қурайды»,—деп жазып, қытай сөзлері түркі қәуімлерінің батысқа қарай көшип-қоныуы басланбастан бурын (б. э. I-II әсірлері) олар қытайлылар менен тығыз байланыста жасаған ұақытлары тиккелей ямаса монгол тили арқалы келип кирген деп болмайды.³

Қытай—түркі байланыстарының изсиз қалмағанлығын Бердақ дәретпелерінде ушырасатуғын қарақалпақ—қытай паралеллері тийкарында береміз: «Алтын» сөзі: Алтын менен гүмис тен бе? (160).

¹ Васильев П. В. Об отношении китайского языка к среднеазиатским. — Миннапрос. — Вып. IX. 1872. 103—104-б.

² Бернштам А. Уйгурские юридические документы. // — Проблемы источноковедения. Сборник. 3. 1940. 69—73-б.

³ Баскаков Н. А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. — М. 1962. 71-б.

Түркі: ал//әл/қызыл), қытайша: тун /бақыр/, қызыл бақыр—алтын. «Алтын» сөзі қурылысы жағынан екі морфемадан ибарат болып, биринши «ал//әл сыңары түркі сөзі, «қызыл» сөзінің синоними болып табылады. Айырым жағдайларда «әл-қызыл» түрінде де жумсалады. Проф. Н. М. Шанский орыс тіліндегі «алый» сөзінің түркі тилдерінен өзлестірілгенін татарша «ал» сөзі орыс тілінде «яркочерный, светлорозовый» мәнілерін билдиретуғынын көрсетип түркі тіліндегі «алау» (пламя) сөзі де усы сөзге байланыслы дәреген деп тастыйықлайды.¹ Сондай-ақ, қарақалпақ ауызсеки сөйлеу тілінде хәм халық дәстанларында алтынды «қызыл» деп атау жағдайлары ушырасады: Қызылды көрсе периште жолдан шығады. Бул сөздің екінші сыңары тун//тын қытай тілінде «металл» деген мәніни билдиреди. Солай етип «алтын» сөзі қарақалпақша—қытайша «қызыл металл» деген екі сөздің биригіуінен пайда болған. Буған қосымша дәлил ретінде қарақалпақ тіліндегі «тас-мийтин» сөзін де келтиріуге болады.

Бул сөздің де екінші сыңары «мийтин» сөзі ески ұақытлары қытай тілінен келип кирген «темир» мәнісін аңлататуғын сөз. «Тас-темир» бирикпесі түрінде жумсалатуғын бул сөз «қатты, беккем» деген мәнілерди аңлатып келеди. Ққалп: бақсы, қытай-пакси (мастер) Мыс: Тамам бақсының султаны, Шеберлик жағы Муусаның (38). Ққалп: бек, қытай-пайк, пайкин (губернатор), Әдалат жоқ беги, патша, ханларда (61),

Ққалп: шай (чай), қытай-ча (чай) Демлеп палау хәм қантлы чай. Бердің неше ат, тон, сарпай (105),

Ққалп: жай, қытай—жай (дом) Падшах қызына жай салды, Жәңнет киби сарай салды (144).

Ққалп: хинжи, қытай-джен, джи (жемчуг): Сондай Үлги еткен исин, Жалтырайды хинжи тисин (89).

Ққалп: пай, қытай-пай (ряд),: Дәскеси көп хан еки пай (1956. 136).

Ққалп: қап, қытай-қиа, қап (карман): Қабын ғәллеге толмаса (64).

Ққалп: таң, қытайтан//дан, Таң атыуға шамаласты, Күн шығыуға жақынласты (2).

Ққалп: туу, қытай-ту (знамя): Тулға сынды, туу йықылды (X. 46).

Ққалп: тыңла, қытай-тң, (слушать), Тыңла сөзди Әуез қонсы. Кейини болғай ақыбет (67).

Ққалп: тең, қытай—таң (ровный): Ертеректен теңинди тап, Матаулықта турма келин (91).

Ққалп: гүмис, қытай—куэм (серебро): Әлисиңе қалмақ шер, Алтын гүмис қосып көмер (127).

Ққалп: хан, қытай—хан (хан): Аның патшасы Алтун хан,

¹ Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Краткий этимологический словарь русского языка. — М. 1975. 26-б.

Ққалп: қаған, қытай-кекуан¹

Уәлидур Аллақул ханы,
Берди худа дуўжаҳаны (Ш. 178)
Жети ықлым жердің жүзи,
Журт бийхисап болған емес,
Қаҳаны шындур төртиси
Адам оны билген емес
(Кулен болыс).

б) Араб-парсы тиллеринен кирген сөзлер

Қарақалпақ тилинде араб-парсы тиллеринен сөзлердің келип кириуі түркі хәм араб-парсы халықларының узақ даўам еткен тарийхый байланысларының нәтийжеси. Түркі тиллерине иран тиллеринен сөзлердің келип кириуі бизиң эрамыздың басында Орта Азия хәм Арал теңизиниң жағалаўында жасаған иран тиллеринде сөйлеўши ески Хорезм, согдий, сарт, сак, массагет қәўимлери менен байланыслы болса, ал араб-парсы тиллеринен сөзлердің көплек кирип келиуі VIII—X әсирлерден, яғный араблардың Орта Азияны басып алыуы хәм бул жерлерде жасап атырған түркі қәўимлерин мусылман динине ендириу менен байланыслы. Проф. И. А. Баскаков қарақалпақ тилине араб-парсы сөзлериниң келип кириуиниң тийкарғы дереги парсы әдебий тили болғанлығын, кейин ала қарақанид хәм Хорезм мәмлестинде қәлиплескен Орта Азиялық түркий әдебий тили екенлигин көрсетип өтеди. Халықтың аўыз-еки сөйлесу тилинде ушырасатуғын араб-парсы сөзлериниң келип кириуі туўралы айта келип, халықтың аўыз-еки сөйлеу тилинде ушырасатуғын араб-парсы сөзлери тек ғана әдебий тил арқалы емес, ал қарақалпақларға қонсы отырған Хийўа өзбеклериниң тәсиринен келип кирди деген пикирди билдиреди.²

Шайырдың дәретпелери тилинде жумсалған араб-парсы сөзлери сиясий жәмийстлик ағартыўшылық, дин сондай-ақ дийханшылық, саўда ислерине хәм абстракт түсиникке байланыслы келип киргенин көремиз. Араб-парсы тиллеринен келип кирген сөзлер еки топарға бөлинеди. Биринши топарға, ҳәзирги әдебий тилимиздиң сөзлик фондынан орын алып өз сөзимиз сыяқлы болып кеткен шығысы араб-парсы теклес сөзлер киреди. Бул сөзлердиң көпшилиги қарақалпақ тилине аўыз-еки түрде қонсылас отырған туўысқан түркі тиллери арқалы келип кирсе, айырым сөзлер китабий тил арқалы өзлестирилгенин көремиз.

¹ Қытайша мысаллар төмендеги мийнетлер бойынша берилди; И. Ошанин, Китайско-русский словарь. М. 1955. Н. А. Баскаков. К проблеме китайских заимствований в тюркских языках.//ст. 1987. — 5. 69—75-б.

² Баскаков Н. А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. — М., 1962, 76-б.

Екинши топарға, ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилинде қолланылмайтуғын диний хәм абстракт түсиникти билдиретуғын Орта Азиялық түркий әдебий тили арқалы өзлестирилген араб-парсы сөзлери киреди.

1. Ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилинде қолланылатуғын араб-парсы сөзлери қарақалпақ тилинин нызамлылықларына бейимлесип фонетика-морфологиялық хәм айырым жағдайларда семантикалық өзгерислерге ушырап қолланылады: Бул топарға киретуғын сөзлерге төмендеги сөзлерди көрсетиуге болады: абырай (п), азап (А), азат (п), ақыл (а), арыз (а), аспан (п), ақмақ (а), ақырзаман (а), ашық (а), әдеп (а), әдет (а), әдил (а), әжел (а), әлем (а), әўлад (а), бақ (п), бадам (п), байрам (п), бахыт (п), бәзирген (п), бәхәр (п), бенде (п), бий (п), бийзар (п), бисмилла (а), бостан (а), гәўхар (п), гедей (п), геўде (а), сия (п), гүман (п), гүзар (п), гүл (п), гүлистан (п), гүна (а), гөдек (п), гүз (п), гөш (п), ғайры (а), ғам (а), ғәзийне (а), ғайрат (а), ғәрип (а), дана (п), даңқ (п), дарақ (п), даў (а), даўа (а), дәрғәй (п), дәрман (п), дәрт (п), дәрўиш (п), дәрья (п), дәст (п), дастурхан (п), дәўир (а), дәўлет (а), дәўран (а), дийдар (п), дийўан (п), димар (а), дин (а), дозақ (п), дорба (п), дос (п), дунья (а), душпан (п), жаза (а), жан (а), жап (п), жақан (п), жәмәәт (а), жәннет (а), жигер (п), жуўан (а), зайып (а), залым (а), заман (а), зат (п), зәлел (а), зәхәр (п), зер (п), зыян (п), зыярат (а), зият (п), зор (п), ийман (а), ийшан (п), инам (а), инсан (а), каба (а), кәпир (а), кесе (п), кис (п), қабыл (а), қоза (а), қарыз (а, п), кәдди (а), қәдем (а), қәдир (а), қәстер (п), қәўим (а), қәхәр (а), қубла (а), қудай (п), қудирет (а), қуўаныш (а), надан (а, п), лала (п), ләззет (а), ләб (п), ләшкер (а), майдан (а), мақсет (а), мол (а), мәкан (а), мәнзил (а), мәни (а), мәсләхәт (а), мәрт (п), мәдет (а), мешит (а), меҳир (п), мийман (п), мийнет (а), мийўе (п), миллет (а), мисли (а), мөмин (а), мурат (а), мүтәж (а), мүлк (а), нәзер (п), нәл (а), нәсият (а), неке (а), нышан (п), нусқа (а), өмир (а), өнер (п), пайда (а), пайтахт (п), палўан (п), пана (п), парохат (п), патша (п), паный (а), паян (п), пәлек (п), пәнже (п), пәр (п), пәрўаз (п), пәс (п), перзент (п), писте (п), пыяда (п), полат (п), рец (п), ыза (п), рухат (А), ырысқы (а), сабыр (а), сақый (а), сапар (а), сарай (п), сарпай (п), саўал (а), саўда (п), сәрдар (п), себеп (а), сәйс (п), сорлы (п), султан (а), сүннет (а), сыр (а), тахт (п), талай (а), тамаша (а), тәғдийр (а), тәме (а), тәрийп (а), тенге (п), тилек (а, п), тиллә (а), улама (а), уста (а), устаз (п), үлги (п), ўәзир (а), хабар (а), халық (а), хат (а), хайўан (а), ҳақ (а), ҳақыйқат (а), ҳарам (а), ҳаўаз (п), ҳәмелдар (а), ҳәмиле (а), ҳәмме (а), ҳийле (а), ҳүким (а), шайтан (а), шайыр (п), шара (п), шәрият (а), шәрт (п), шәхәр (п), шийрин (п), шырақ (п), ығбал (а), ықыям (а), рас (п), ышқ (а) ҫ. т. б.

Араб-парсы тиллеринен кирген бул сөзлер халықтың аўыз-еки сөйлеу тилинде түпкиликли түркий сөзлери менен бирге жумса-

лып тийкарғы сөзлик фондтан орын алады. Сонлықтанда шайырдың дөретпелерінде өнімлі жумсалғанын көреміз.

Бердақ қарақалпақ тилинде қарапайым халық ушын түсиниксиз араб-парсы тиллеринен кирген сөзлерди шеннен тыс қолланыўға қарсы болып, жоқарыдағы мысаллардағыдай халықтың сөйлеў тилинде хәм аўыз еки халық дөретпелеринде қолланылған бурыннан таныс түсиникли араб хәм парсы сөзлери өз қосықларында қолланады.

Бердақ бабамыз:

«Озим амый, тилим түркий,
Жоқты араб-парсым меннің»—

деп жазып, әдебий тилимизде парсы әдебий тилинің халық ушын түсиниксиз болған сөзлерин орынсыз түрде қолланыўға қарсы болады. Бул мәселеге өзиниң көз қарасын билдиреди.

Шайырдың дөретпелеринде жумсалған араб-парсы сөзлериниң екінши топарын оның өмириниң соңғы жыллары жазылған қолжазба түринде келип жеткен «Шежире» хәм «Хорезм» поэмаларында жумсалған хәзирги тилимизде жумсалмайтуғын Орта Азиялық түрки әдебий тили арқалы келип кирген диний хәм абстракт түсиниклерди билдиретуғын араб-парсы сөзлери құрайды.

Мысаллар:

Гүл йузләри шәмси-кәмар,
Әбуўбәкир хәзирети Омар (Ш. 2).

Бул мысалдағы «шәмс»—күн, «кәмар»—ай мәнилерин билдиретуғын араб сөзлери.

Отуз уч мың саҳабасы,
Жумлә арабның қәбийлеси (Ш. 3.).

Бул мысалдағы «саҳаба» араб сөзи болып, араб тилинде Мухаммед пайғамбарды өз көзи менен көрген, сөзин тыңлаған, сәўбетлес болған адам дегенди билдиреди.

Осман, Әлий төрт чоҳрәйар,
Пайғамбарның йараны екен (Ш. 2).

Бул мысалдағы «пайғамбар» сөзи парсы тилинен кирген, «пейғам»—хат хабар, «авар»—жеткерийүши улыўма мәниси алланың елшиси дегенди билдиреди.

Намазыны фасыд етди,
Ол бузғуўшы болған екен (Ш. 17).

Бул мысалдағы «фасыд» сөзи араб сөзи болып, «бузды, бүлдириди» деген мәнини аңлатады.

Молла намаз шуруў етди,
Чақ алдынан йүгүрүб өтди (Ш. 17).

Бул мысалдағы «шуруў» сөзи араб тилинде «басламақ, баслап ислеў» дегенди аңлатады.

Айат, хәдисдур сөзләри,
Жан алура жадуў көзләри (Ш. 146).

Бул мысалдағы «жадуў» парсы сөзи болып «сыйқырлы, адамды ериксиз бийлеп алатуғын күшке ийе» деген мәнини билдиреди.

Бала ананың көз йашы,
Урды фәлекниң гәрдиши (148).

Бул мысалдағы «фалак»—араб сөзи «аспан көк» деген мәнини билдиреди, аўыспалы мәниде «тәғдийр» дегенди аңлатады, «гәрд»—парсы сөзи болып «шаң, тозаң» дегенди аңлатады, соннан «пәлектиң гәрдиши»,—тәғдирдиң даўылы, тозаңы, тәғдирдиң буйрығы усаған аўыспалы мәнилер пайда болған.

Сабыр қылмақ мәрдниң иши,
Шүкир субҳан қылған екен (Ш. 148).

Бул мысалдағы «субҳа» сөзи араб тилинде «аллаға сыйыныў пайытында саналатуғын моншақлар дизилген тәспиниң жиби» дегенди билдиреди. Бул сөздиң тийкарында «субҳан алла»—яғный алланың мың исминиң бири келип шыққан.

Сөзниң фарқын билмәс надан,
Әўғал адам, ахыр хатам (Ш. 149).

Бул мысалдағы «хатам» араб сөзи «ең соңғысы» дегенди билдиреди, Мухаммед пайғамбарға байланыслы айтылады, яғный пайғамбарлардың дәслепкиси Адам ата еди, ең ақырғысы Мухаммед пайғамбар болды дегенди бул қатарларда аңлатып келген.

Йоңдур сөзимниң хатасы,
Хан Жәнибек қайнатасы,
Ханның қызы бахшийдасы,
Хан кийеўи болған екен (Ш. 66).

¹ Тилеумуратов М. Қарақалпақ поэзиясы—тарийхый дерек.—Некис, 1994, 169-б.

Бул мысалдағы «бахшийда» парсы сөзи болып, «бахшандә» — бағыш етилген, сауғаға берілген деген мәни билдиреди. Бул жерде тарийхшы М. Тилеумуратовтың жоқарыдағы қатарларға тийкарланып «Жәнибек ханның қызы Бахшидеге Аранның күйеу екенлигин айтады» деген пикири менен келисиу қыйынырақ.¹ Себеби бул қатарларда «бахшиде» қыздың атын аңлатпайды, ал Жәнибек ханның қызының Аранға бағыш етилгенин билдирип тур.

Нечегә дүнья мал берди,
Нечегә илим ҳал берди.
Маңа тәкаллум тил берди,
Қуда нәсиб қылған экән (Ш, 170).

Бул мысалдағы «тәкаллум» араб сөзи болып «сөйлеу, сөз» деген мәнини билдиреди, бул сөз этимологиялық жақтан «талим» сөзине байланысly, шайырдың дәрәтпесинде бул мысалда «ше-шенлик» деген мәниде жумсалған.

Әкең қәлесәде неһи,
Байда бисяр бәри, қызым (157).

Бул мысалдағы «бисер» сөзи парсы тилинен өзлестирилип «мол, көп» дегенди аңлатады.

Шийрин зибан нуқтаданлар,
Қулақ тутың, мусылманлар (Ш, 172).

Бул мысалдағы «нуқтадан» араб сөзи болып «данышпан», шийрин сөзли адам» мәнисинде жумсалғанын көремиз.

Нашы йеткән қаррыларның,
Биймар йатқан хәстәларның (Ш, 171).

Бул мысалдағы «марг» парсы сөзи болып, парсы тилинде «өлим», «қазә» дегенди аңлатады. Бердақ дәрәтпесинде бул сөз «биймар» түринде қолланылып «қайтыс болмаған, бірақ кесел-ленип атырған ғарры, қартайған адам» мәнисинде жумсалғанын көремиз.

в) Басқа да индо-европа тиллеринен өзлестirilген сөзлер.

Бердақ дәрәтпелериниң сөзлик қурамында қытай, араб-парсы, орыс сөзлери менен бир қатарда аз санда болса да тарийхый шығысы жағынан ҳинд, юнан (грек), арамей, еврей хәм тағы басқа да тиллерден келип кирген сөзлер ушырасады. Бул сөз-лердиң көпшилиги араб хәм парсы тиллери арқалы өзлестirilген. «Шекер» сөзиниң ҳинд тилинен Орта Азия халықларының тил-

лерине келип кирген сөз екенлиги бир қатар илимий мийнетлерде көрсетилген.¹ «Шекер» сөзи ҳинд тилинде «мазалы» дегенди аң-латады. «Шежире» поэмасында бул сөз «Йеди набат, шәкәр чай-ны, Қыз көрмеді күннү-айны (44)» деген қатарда қолланылып би-зиң түсинигимиздеги «қант» деген сөздиң мәнисин аңлатып, бир қанша семантикалық өзгериске ушырағанын көремиз. Бул сөз XI әсирге тийисли М. Қашғарийдиң сөзлигинде қолланылып: чәкәр— ҳауадан дарақлар үстине жабысқан палға уқсас шире деп тү-синик берилген.² Бул сөз ески дәуирлерде келип кирген болыуы керек. «Қант» сөзи де ҳинд тилинен келип кирген сөз.³ Бул сөз шайырдың қосықларында төмендеги мысалда жумсалғанын кө-ремиз: Дәмлеп палау хәм қантлы шай, Бердиң неше ат-тон, сар-пай (105). Шайырдың дәрәтпелеринде буннан басқа да ҳинд ти-линен келип кирген «шах» сөзи жумсалған: Қытай шахлардың қызы екен (275). «Гүриш» сөзиниң де ески ҳинд сөзи скенлигин рус илимпазы Л. В. Дмитриева тастыйықлайды.⁴ Шайырдың шы-ғармаларында бул сөз «Отыз батпан гүришиң бар, Тоққыз бат-пан майың сениң (124)» деген қатарларда қолланылғанын көре-миз. Бул пикир дурыс болыуы керек, себеби М. Қашғарийдың сөзлигинде «гүриш» сөзи қолланылмаған, оның мәниси «тутыр-қан» сөзи арқалы аңлатылған (I, 475). Қарақалпақ тилиндеги «мат» сөзи де ҳинд тилинен келип кирген. «Шах» хәм «мат» сөз-лери шатранж (шахмат) ойынында қолланылатуғын терминлер болып, бул сөзлер түрки тиллерине өзлестirilгеннен кейин мәнилик өзгерислерге ушырағанын көремиз. Бердақтың шығар-маларында бул сөз төмендеги мысалда қолланған: Бердимурат сен өзинди, қаратпа матқа жүзинди (I, 198).

Шайырдың дәрәтпелеринде бир қанша юнан сөзлери де ушы-расады:

Қарақалпақ тилинде өнимли жумсалып жүрген «намыс» сөзи тарийхый шығысы жағынан юнан тилиниң элементи.⁵ Бул сөз шайырдың «Жақсырақ» қосығында «Адам баласында болсын ар-намыс (83)» деген қатарда жумсалған. Юнан тилиниң «тән» (тело, форма)⁶ деген сөзи де шайырдың «Болмады» қосығындағы «Дүньяның мийнетин көрип, Тәнде мадарым қалмады» деген қатарларда жумсалған. Бул сөз семантикалық өзгериске ушыра-маған. Юнан тилинен кирген «алмаз» сөзи де шайырдың қосық-

¹ Хасанов А. Лексические особенности «Худуд ал-алем». АҚД.— Ду-шанбе, 1986. 8-б.

² Қашғарий М. Девону-лугатит—түрк». ТЗ. 51-б.

³ Хасанов А. Көрсетилген мийнети, 8-б.

⁴ Дмитриева Л. В., Название растений в тюркских и других алтайских языках.—Л. 1972. 216-б.

⁵ Кабиров М. Лексические особенности «Таърихи Бадахшан».—АҚД. Душанбе, 1979. 12-б.

⁶ Персидско-русский словарь,—М, 1985, 809-б.

ларында қолланылған: Гелле кесер көрдим енди алмасты» 1956, 46). Бул сөз юнан тилинде—«адамант» түрінде қолланылады.¹ Арамей тилинен кирген «гөр, табыт, әўлийе» сөзлери ески арамей жазыуына байланыслы араб тилине келип кирген хәм сонын ала араб тили арқалы ислам дини таралған халықлардың тилине келип кирген сөзлер болып табылады.² Бул сөзлер шайырдың қосықларында төмендеги мысалларда қолланылған: Біразлар тирилей гөрге, кирип атыр пана бер (121). Әўлийеге түнер болды, теңиз хәм балық бермеді (213). Бул сөзлердің басқа тиллерден келип киргенлигин қосымша тастыйықлайтуғын фактор бул сөзлердің хеш биринің де ески хәм орта түрк дәуирінде жазылған жазба сстеликлерде ушыраспауы болып табылады. М. Қашғарийдің сөзлігінде «гөр» сөзинің мәнилерин аңлатыу үшін «тублу» (1. 405), «син» (3, 152), «қара орун» (3, 241) сөзлери жумсалғанын көреміз.

«Адам» сөзи ески еврей тилинен араб тиллерине, соңғылығында араб тиллеринен түрки тиллерине келип кирген сөз болып табылады.³ Бул сөз ески еврей тилинде тек ер адамларды аңлатыу үшін қолланылса, ол қарақалпақ тилине мәнилик өзгериске ушыраған халында келип кирип тек ер адамды емес, ал жынысына, жасына қарамастан улыума мәни аңлатыу үшін жумсалады: Адамға мийримсиз жәлләдлар, жаўлар (60).

Шайырдың дәрәтпелери тилинде жумсалған хинд, юнан, арамей, еврей тиллеринен келип кирген бул сөзлердің барлығы дерлик араб-парсы тиллери арқалы өзлестирілген.

РУС ТИЛИНЕН КИРГЕН СӨЗЛЕР

Қарақалпақ тилине рус тили хәм рус тили арқалы европа тиллеринен сөзлердің келип кириуі патша Россиясының басып алыушылық сиясаты нәтийжесинде XIX әсирдің екінши ярымында Хийўа ханлығын жаўлап алғаннан кейин хәм қарақалпақлардың тийқарғы бөлеги тиккелей орыслардың қол астына өткеннен кейин жүзеге келди.

XVIII әсирдің орталарында жазылған юридикалық хужжетлердің тилинде орыс сөзлери қолланылғаны менен олар шекленген муғдарда ушырасады. XIX әсирдің екінши ярымында рус тилинен аўысқан сөзлер, саўда қатнасықлары, әскерий, сиясий, мәдений хәм мәмлкетти басқаруы ислерине байланыслы сондай-ақ, күнделикли турмыста қолланылатуғын буйымлардың атама-

ларынан ибарат болып олар сеслик қурылысында өзгериске ушыған түрінде қолланады.¹

Бердақ шығармаларының сөзлик қурамында бурын қарақалпақ халқының жәмийетлик турмысында болмаған жаңа буйым хәм жаңа түсиниклердің атамаларын аңлататуғын хәм админстративлик басқаруыға байланыслы төмендеги сөзлер жумсалған:

Қызыл шатыр, йашыл шатыр,
Орыста бар губирнатыр (Ш, 165).
Қудан болыс, сен ақсақал,
Теңлесип дур бойың сениң (125).
Болыс сайлау қылды ояз,
Үш жылда қуарар бир съезд («Қулең болыс»)

Өлди мениң баярым да,
Буған патшалық жетти (263).

Жоқарыда келтирилген мысаллардағы «орыс», «губирнатыр», «болыс», «ояз», «съезд», «баяр» сөзлери қарақалпақ тилине 1873-жылы Әмиўдәрьяның оң жағалығын патша Россиясы басып алып, жергиликли басқаруы уйымларын дүзгеннен кейин келип кирген сөзлер болып табылады. Проф. Шанский рус тилиндеги «баярин» сөзин негизинде татар тилинен келип кирген «бай ер» (богатый муж) сөзинен алынған деп есаплайды. Бул сөз XIX әсирдің екінши ярымында рус тилинен түрки тиллерине қайтадан өзлестирілди. Шайырдың шығармаларының тилинде күнделикли турмысқа тән буйым атамаларын аңлататуғын төмендеги сөзлер келип киргенин көреміз:

Бердимурат қойғыл, болмағыл хәси,
Кийдіңбе аяққа әмирхан мәси (55)
Мениң аўым хәмирханы,
Теңиз хәм балық бермеді (45)

Бул мысаллардағы «хәмирханы» сөзи буйымның қай жерден ислеп шығарылғанын билдирип «Америкада тигилген мәси», «Америкада тоқылған аў», деген түсиниклерди аңлатып келген.

Олжа қыздур мамаң нашар,
Оннан туўған түбиң қулшар (128).
Қул туқымы қулға усар,
Достым аўсар бабаң сениң (128)

Рус тилинде «мама» сөзи «ана, апа» мәнилдерин аңлатса, «ба-

¹ Казанский В. В мире слов.—М. 1958, 148-б.

² Хасанов А. Лексические особенности «Худуд-ал-алем». Душанбе. 1986, с.10... Нуцубидзе М. Г. Лексика Рудакий. Тбилиси. 1975. 6-б. Персидско-русский словарь.—М. 1985, 809-б.

³ Казанский В. Көрсетилген мийнети, 63-б.

¹ Баскаков Н. А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова.—М. 1962, 79-б. Хамидов Х. Қарақалпақ тили тарихының очерк-лери. Нөкис. 1974, 280—283-б., Доспанов О. Қарақалпақ тили қубла диалектинің лексикасы. Нөкис. 1977, 124-б.

ба» сөзи «ҳаял» нашар деген мәниләрди аңлататуғынлығы белгили. Қарақалпақ халық дәстанларында «мәстан, мама», «баба» сөзлери де жиһи қолланылады. Түрки тиллери соның ишинде қарақалпақ тилинде жумсалып жүрген бул сөзлер бизиңше славян халықлары менен түркий қәўимлериниң, мәселен «черные клубуки» (қара бөриклилер) қәўимлериниң IX—X әсирлерде Киев русы мәмлекети тусындағы қарым-қатнас барысында келип кирген сөзлер болыуы мүмкин.

Самаўырда қант пенен шайы,
Хәр не бергени қудайы (25)

Бул мысалдағы «самаўыр» сөзи рус тилинен келип кирген жаңа буйымның атамасын билдиретуғын «самоварь» сөзиниң фонетикалық өзгериске ушыраған сыңары.

Ол туғырның қазықыны,
Брунждаң қаплаған екен (161)

Шайырдың «Шежире» поэмасындағы «брунж» сөзи рус тилиндеги «бронза» сөзинен алынған болып, қустың қонақлаитуғын орны—туғырдың бронзадан, қоладан қаплаганын билдирип тур.

Шайырдың «Бизге» қосығындағы:

Яқшы дедим орақ алдым,
Порымына қарап алдым,—

деген қатардағы «порымы» сөзи рус тилиндеги «форма» сөзинен алынған болып, бул мысалда қахарманның ис-хәрекетиниң күлкили тәреплерин юмор-сатиралық бағдарда баянлауда шайыр тәрепинен орынлы жумсалған.

ТУУЫСҚАН ТҮРКИ ТИЛЛЕРИНЕН КИРГЕН СӨЗЛЕР

Шайырдың дәретпелериниң сөзлик қурамында тууысқан түркий—өзбек, қазақ, хәм түркмен тиллеринен кирген сөзлер де ушырасады. XVIII әсирдиң ақырында қарақалпақ халқының негизги бөлеси Арқа Хорезмге көшип келип мөкап басқаннан кейин Хийўа шәхери қарақалпақлар ушын да ең тийкарғы мәдени орай болып, оның медиреселеринде қарақалпақ халқының ўәкиллери де оқыды. Нәтижеде қарақалпақлар арасында, әсиресе саўатлы қатламлар арасында Орта Азияда хәм барлық мусылман шығысында дәретилген мәдени байлықлар кеңнен таралды хәм мәлим болды. Бул фактор қарақалпақ халқының мәдени турмысының раўажланыуына унамлы тәсир жасады.

Өзбек тилинен сөзлер жәмийетлик турмыстың барлық тараўлары бойынша келип кире баслады. Жәмийетлик басқарыу, эко-

номикалық хәм мәдени турмыста да, мешит, медреселердиң ашылыуы араб графикасында жазылған шығыс классиклери шығармаларының таралыуы—мине бул факторлардың барлығы қарақалпақ халқының мәдени турмысының раўажланыуына унамлы тәсир жасады.

Бердақ дәретпелеринде тууысқан түрки халықларының тиллеринен китабий түрде хәм халықтың аўызеки сөйлеу тили арқалы өзлестирилген сөзлер жумсалғанын көремиз: Өзбек тилинен кирген сөзлер:

Хайран қалды ели журтың,
Аўпарин деп қулен болыс (2. 67).
Мен истермен заман түрин (66)
Тамақты хәзирлеп беріу.
Оның иси болған екен (218).
Яўлы күни қылуар бардаш (X. 35).
Бежит орныңнан тур деди (27).
Қаласын муқым шайлады,
Душпанның йолын байлады (159)
Уғлан бәше жигит-қарты (X. 53).
Хан хәзиреттиң кәтте уғлы (X. 128).

Жоқарыда келтирилген мысаллардағы «аўпарин», «истермен», «хәзирлеп беріу», «бардаш», «бежит», «мухым», «бәше», «кәтте» сөзлери қарақалпақ тилине қоңсылас отырған Хорезм өзбеклериниң тилинен келип кирген сөзлер болып табылады.

Қазақ тилинен кирген сөзлер. Қарақалпақ хәм қазақ тиллери түрки тиллери семьясының қыпшақ топары, қыпшақ-ноғай шақапшасына киретуғын ең жақын тиллер болып табылады. Соның менен бирге хәр бир тилдиң өзине тән айырмашылықлары да мол. Шайырдың шығармалары тилинде Арал теңизиниң әтирапында бурыннан қоңсылас отырған қазақ руўларының аўызеки сөйлеу тилинен кирген айырым сөзлер де жумсалған:

Сүриўли малды бермесе
Әри дәўранды сүрмесе (86)
Көрермиз не күй болғанды (194)
Ерназар бий немереси (155)
Бул қуйы өте тар екен (134).

Бул мысаллардағы «әри», «күй», «немере», «өте» сөзлери қоңсылас отырған қазақ халқының аўызеки сөйлеу тилинен келип кирген сөзлер.

Оғуз тиллеринен кирген сөзлер. Бердақ дәретпелериниң сөзлик қурамында оғуз тиллеринен кирген сөзлер де аз санда болса да ушырасады. Шайырдың шығармаларында бундай сөзлердиң жумсалыуы бир тәрептен, оның Мақтымқулы шығармаларынан терең үйренгенлиги, қарақалпақлар арасына қол жазба түрде таралған «Ғәрип-ашиқ», «Гөрүғлы», «Бәзирген», «Саятхан-Хәмра» сыяқлы халық дәстанлары менен жақыннан таныс бол-

ғанлығы хәм оларды дәретиўшилик бағдарда өз шығармаларында пайдаланғаны менен байланыслы болса, екінши тәрәптен қарақалпақлардың XIX әсирде түркменлердің яўмыт, шаўдыр қәўимлери менен қоңсылас отырғаны менен байланыслы болыўы керек.

Мысаллар:

Қолында темир тырнағы,
Астында жатыр қырнағы (223).

Шайырдың «Ақмақ патша» поэмасындағы бул мысалдағы «қырнақ» сөзи түркмен тилинде «пышақ» деген мәнини аңлатыў ушын жумсалады.

Разы болың гардашларым,
Ағарды сақал шашларым (151).

Бул мысалдағы «ғардаш» сөзи де оғуз тиллеринен өзлестирилп, түркмен тилинде «туўған-туўысқан» дегенди аңлатады.

Нешше йыл кечди, нече ай,
Бәрчени йаратды худай (Ш. 169).

Бул мысалдағы «кечди» сөзи оғуз тиллеринде мәселен, түрк тилинде «өтти» деген мәнини аңлатыў ушын жумсалады.

Отаў бир белли жай екен,
Шул атаўда болған екен (150).

Бул мысалдағы «белли» сөзи түркмен тилине тән болып, бизиң тилимизде «белгили» деген мәнини аңлатады.

Бағқа келсе Гүлзар сулыў,
Тур екен доланып ойнап (268).

Бул мысалдағы «доланып» сөзи түрк тилинде «долашмақ» түринде жумсалып «айланыў» деген мәнини билдиреди.

Шоқ-шоқ әлапатлар келди,
Орыс келип журтты алды (Хорезм).

Бул мысалдағы «шоқ-шоқ» сөзи оғуз тиллеринде, мәселен түрк тилинде «көп» деген мәнини аңлатыў ушын жумсалады. Шайырдың шығармаларындағы бул мысалда да «көп-көп» деген мәнини аңлатыў ушын жумсалған.

Туўысқан түрки тиллеринен келип кирген сөзлерди изертлеў соны көрсетеди, қазақ тилинен сөзлер аўызски сөйлеў тили арқалы, өзбек хәм оғуз тиллеринен кирген сөзлер—Орта Азиялық түрки әдебий тили хәм қоңсылас отырған бул халықлардың аўыз-еки сөйлеў тили арқалы келип киргенлигин билдиреди.

ЖУУМАҚ

«Сөзлерим мерҗертдур айтылған хәр бир,
Жаздым сөзди мудам уллы халық ушын».
(Бердақ)

Тил жәмийетлик қубылыс болғанлықтан адамзат жәмийетинин пайда болыў хәм раўажланыў жағдайларына байланыслы бирликте жетилсип, байып отырады. Қарақалпақ тилинин пайда болыў хәм қәлиплесиў процеси де өзиниң сағаларын ерте дәўирлерден—түрки қәўимлериниң тарийхый аренаға шығыў дәўирлеринен баслап, сол ўақытлардағы қәўимлик бирлеспелеринде дәслепки қарақалпақ урыўлары пайда болып раўажланыў барысында XVI әсирге келгенде қарақалпақ халқы халық болып, қарақалпақ тили халық тили болып қәлиплескени тарийхтан белгили. Қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамының тийкарғы бөлегин усы түрки қәўимлери бирлеспесинде пайда болған турмыстағы тийкарғы түсиниклерди аңлататуғын сөзлер топары қурайды. Соның менен бирге, илимпазлардың дәлиллеўине қарағанда дүньяда араласпаған, таза тил жоқ хәм болыўы да мүмкин емес. Себеби, халықтың раўажланыў барысында қоңсылас отырған халықлар менен сиясий-экономикалық хәм мәдений қарым-қатнастарының нәтийжесинде бир тилден екінши тилге сөзлер келип отыратуғыны сөзсиз. Басқа тиллерден келип кирген сөзлердин көпшилиги халықтың күнделикли турмысында өнимли қолланыўына байланыслы белсендилесип тийкарғы сөзлик қордан орын алады, ал айырымлары қолланыў өрисин тарайтып кейин ала қолланыўдан биротала шығып қалады.

Қарақалпақ халқының уллы шайыры Бердақ бабамыздың дәрәтпелериниң сөзлик қурамы да өзиниң байлығы менен ажыралып турады. Оның дәрәтпелериниң сөзлик қурамының да тийкарғы бөлегин түпкиликли түрки сөзлер қурап бул сөзлер қарақалпақ халқының XIX әсирдеги күн көрисиниң барлық тараўларын өзінде сәўлендиреди. Сондай-ақ, шайырдың шығармалары тилинде түрки тиллериниң раўажланыўының биринши-алтай дәўиринен сақланып қалған айырым сөзлердин бар екенлиги мәлим болды.

Оның шығармаларының сөзлик құрамында өзлестірілген сөзлер белгилі орында ийелеп қытай, араб-парсы, орыс хәм басқа да индо-европа тиллеринен, сондай-ақ қонсылас түркі халықтары өзбек, түркмен, қазақ, тиллеринен келип кирген сөзлер жумсалғанын көреміз. Басқа тиллерден өзлестірілген сөзлер халқымыздың турмысы ушын жаңалық болған буйым атамалары менен түсиниклерди аңлатып келген. Улыўма жуўмақластырып айтқанда, оның шығармаларында сөзлик құрамын тарийхый-этимологиялық бағдарда үйрениў шайырдың жазған ҳәр бир сөзиниң мерўерт тастай бағалы екенлигин, оның халық ушын арнап жазылғанын тастыйықлайды.

ШӘРТЛИ ҚЫСҚАРТЫУЛАР:

а—араб тилинде

АКД—Кандидатлық диссертация авторефераты

б—бет

Л—Ленинград

М—Москва

ққалп:—Қарақалпақ тилинде

п—парсы тилинде

СТ—«Советская тюркология» журналы

Ш—«Шежире» поэмасы

Т—Том

Т—Ташкент.

МАЗМУНЫ

Кирисиў	3
Алтай қатламына тийисли сөзлер	4
Түрки тиллерине ортақ сөзлер	8
Бердақ дәретпелеринде жумсалған басқа тиллерден кирген сөзлер...	13
а) Қытай тилинен кирген сөзлер	14
б) Араб-парсы тиллеринен кирген сөзлер.	16
в) Басқа да индо-европа тиллеринен кирген сөзлер	20
г) Рус тилинен кирген сөзлер	22
д) Туўысқан түрки тиллеринен кирген сөзлер	24
Жуўмақ	27

Ш. ӘБДИНАЗИМОВ

СӨЗЛЕРИМ МЕРҰЕРТДҰР АЙТЫЛҒАН ҲӘР БИР...

Қарақалпақ тилинде

«Билим» баспасы
Нөкис 1997.

Редакторы **Тилегенова Г.**
Художниги **Хожамуратов Е.**
Тех. редакторы **Махсудова Т.**
Корректоры **Палўаниязова З.**

Териўге берилген ўақты 10. IX. 97-ж. Басыўға рухсат етилген ўақты 1. XII. 97-ж. Қағаз форматы 60x84¹/₁₆. Әдебий гарнитурa. Кегль 10. Жоқары баспа усылында басылды. Көлеми 2,0 баспа табақ. 1,86 шөртли баспа табақ. 2,2 есап баспа табақ. Нусқасы 1000 дана. Буйыртпа №94. Баҳасы шөртнама бойынша.

«Билим» баспасы, 742000. Нөкис қаласы, Қарақалпақстан көшеси, 9.

Қарақалпақстан Республикасы Баспа сөз бойынша Мәмлекетлик комитетиниң Нөкис полиграфкомбинаты, Нөкис қаласы, 742000, Қарақалпақстан көшеси, 9.